

О. С. КИЛИМНИК, наук. співроб.

О. В. РУДОМІНО-ДУСЯТСЬКА, старш. наук. співроб.

(Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, м. Київ)

СВІТОГЛЯДНІ ЕКОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ І ОСОБИСТІСНІ ЦІННОСТІ МОЛОДІ

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 11, с.114–117

Розкриваються особливості екологічних уявлень сучасних школярів. Охарактеризовано групи досліджуваних.

Сучасні екологічні проблеми мають виражений світоглядний характер. Розв'язання їх значною мірою залежить від того, як бачать світ конкретні люди, чого вони вимагають від життя загалом, від взаємодії із соціумом і матеріальним довкіллям. У цьому зв'язку необхідно детальніше розглянути роль світогляду в регуляції екологічної поведінки.

Пізнавальна роль світогляду широко висвітлюється в наукових публікаціях. Світогляд розглядається як сукупність поглядів на світ природної і соціальної дійсності, що базуються на узагальнених знаннях і практиці людей. Зокрема, у філософії світогляд розуміється як узагальнена система знань людини про світ загалом, місце окремих явищ у світі й власне місце в ньому.

У психології світогляд розуміється не лише як деяка теоретична система знань, а й як характеристика суб'єкта світогляду – сукупність принципів, поглядів і переконань, що визначають напрям діяльності окремої людини, соціальної групи або суспільства загалом. Як світогляд розуміються лише ті погляди, уявлення, переконання, що інтегрують суттєві результати пізнання та переживання реальності й здатні бути стратегічною програмою взаємодії з нею.

На основі виокремлення пізнавальної та регулятивної функцій світогляду в життєдіяльності людини виокремлюються і його складові – світоглядні уявлення та переконання [1]. Світоглядні уявлення – це сукупність поглядів на світ природної і соціальної дійсності, що базуються на узагальнених знаннях і практиці людей. Знані особистістю загальні принципи, на яких, з її точки зору, ґрунтується

взаємодія природи й людства, є світоглядними екологічними уявленнями.

Переконання – це такі уявлення про реальний об'єкт зовнішнього світу, які становлять стійкий інтерес і мотив дії щодо цього об'єкта. Екологічне переконання – це сукупність принципів, що визначають напрям діяльності людини у довкіллі.

Переконання посідають центральне місце у світоглядній системі особистості, оскільки утворюються в результаті перетворення зовнішньої інформації на власні знання індивіда, “добудовуються” внутрішніми спонуканнями, стають силою спонукаючої дії. Важливим для розуміння механізму функціонування світогляду є момент актуалізації переконання і його переходу в безпосередню дію особистості. Психологічно він переживається як стан готовності до реалізації відповідної форми діяльності, тобто цей стан має характер установки особистості. Ця установка є проміжною, опосередковуючою ланкою між мотиваційно-цільовим компонентом діяльності (цілепокладання) і власне операційним (дія, вчинок). На основі світогляду формуються установки на певну оцінку подій, що відбуваються в навколишньому світі, на вибір певних цілей і засобів життєдіяльності.

Переконання тісно пов'язане з особистісними цінностями. Переконання бере участь у роботі механізму, що забезпечує вибір з двох або кількох конкуруючих між собою мотивів одного, основного поряд з такими засобами регуляції, як смислотворюючі мотиви, ціннісні орієнтації, установки. Це психологічне утворення за характером є

надситуативним, здатним включати в акти внутрішнього вибору як еталони систему особистісних цінностей. Поряд із цим воно повинно бути пов'язане і з механізмом “значущих” переживань. У разі відмови дотримуватись в актах внутрішнього вибору (мотивів, цілей, вчинків) власних еталонів, ідеалів, принципів особистість під впливом внутрішніх санкцій повинна, вочевидь, відчувати стан психологічного дискомфорту. І навпаки, у разі їх реалізації суб'єкт переживатиме стан внутрішнього комфорту, задоволення. Таким чином, переконання саме по собі не включається в конкретні акти поведінки, а є надбудовою, що забезпечує надситуативне орієнтування. Через переконання забезпечується вплив особистих цінностей на характер соціальної діяльності.

На основі аналізу змісту і функцій світоглядних уявлень та переконань можна стверджувати, що світоглядні уявлення можуть ставати переконаннями особистості за умови їх тісного зв'язку з особистісними цінностями.

При дослідженні проблеми розвитку світоглядних уявлень, що стосуються відношень людини з природою, виокремлюються три історично зумовлених типи таких уявлень, які можна назвати антропо-, природо- та екоцентричними залежно від того, яка зі складових системи “людство — природа” вважається домінуючою [2, 118–119].

Антропоцентричні світоглядні уявлення про надприродність і всесилля людини як істоти, що має безмежні можливості в підкоренні природи, розкриваються в таких світоглядних принципах:

1. Вищою цінністю є людина. Все інше у природі цінне такою мірою, якою воно корисне людині. Природа є власністю людини.

2. Світ має ієрархічну будову. На вершині ієрархії перебуває людина, посередині — створені нею речі, фундамент — об'єкти природи, які, у свою чергу, упорядковуються залежно від корисності для людини.

3. Метою взаємодії з природою є її використання для задоволення тих чи інших прагматичних потреб людини, для отримання нею “корисного” продукту.

4. Розвиток природи повинен підпорядковуватися розвитку людства. Антропоцентричні уявлення мають історичний характер і сформувались як закономірний наслідок виокремлення людини з природи. Однак нині вони переживають гостру кризу, вступаючи в суперечність з об'єктивними процесами розвитку природи і суспільства.

На перший погляд протилежними антропоцентричним є прояви екологічної свідомості, які

можна назвати природоцентричними. Вони відзначаються такими особливостями:

1. Вищою цінністю є природа. Людство підпорядковане природі. Усе, що воно здійснює, повинно оцінюватися насамперед з позицій корисності для природи.

2. Ієрархічна картина світу. На вершині піраміди перебуває природа, в основі — людство, що поставило свій потенціал на службу природі.

3. Метою взаємодії з природою є збереження її недоторканною, в усьому різноманітті її форм і видів, у тому числі й тих, що зашкоджують людині й людству.

4. Розвиток природи розуміється як природний еволюційний процес, якому має підпорядковуватися розвиток людства. Таким чином, природоцентричні уявлення про світ базуються на ідеї підкорення соціуму природі. Природоцентричні уявлення визначають зміст сценаріїв виходу з екологічної кризи, які передбачають, що тільки шляхом суворого самообмеження і відмови від більшості досягнень цивілізації людству вдасться зберегти гармонію з навколишнім світом. Очевидно, природоцентризм — це зворотний бік антропоцентризму, так само безперспективний для розвитку суспільства.

Справжньою альтернативою антропоцентричним є система уявлень про відносини людини і природи, які можна назвати екоцентричними. При розгляді відносин природи і суспільства наголос робиться на їх взаємозв'язку, взаємодії, взаєморозвитку. Екоцентричні уявлення характеризуються такими особливостями:

1. Вищою цінністю є гармонійний розвиток людини і природи. Людина — не власник природи, а один з членів природного співтовариства.

2. Відмова від ієрархічної картини світу. Розум людини не дає їй привілеїв, а навпаки, покладає на неї додаткові обов'язки щодо довкілля. Світ людей не протистоїть світу природи, вони є елементами єдиної системи.

3. Метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб усього природного співтовариства. Вплив на природу змінюється взаємодією з нею.

4. Розвиток природи і людства розуміється як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

Як зазначалося, за умови тісного зв'язку світоглядних уявлень з особистісними цінностями вони можуть набувати змісту і функцій світоглядних переконань. Відповідно до цього була поставлена мета емпіричного дослідження — вивчити зв'язки і залежності між світоглядними уявленнями та особистісними цінностями старшокласників.

Дослідження здійснювалось за допомогою розробленої авторами анкети "Ставлення до навколишнього середовища" і методики визначення ціннісних орієнтацій М. Рокича.

В анкеті респондентам пропонувалися пари альтернативних суджень-індикаторів екологічних світоглядних уявлень із завданням висловити згоду чи незгоду з кожним судженням — членом пари, а в разі незгоди з жодним із суджень запропонувати своє. Пари суджень формувалися так, щоб кожне з них відбивало крайню, радикальну позицію щодо взаємодії людства з довкіллям та його окремими ресурсами. Іншими словами, використовувались індикатори антропо- та природоцентричних світоглядних уявлень, у разі незгоди з якими респондент повинен сформулювати власне судження. Власні судження респондентів аналізувалися за допомогою методу контент-аналізу на наявність у них змісту, який би відповідав світоглядним уявленням екоцентричного характеру.

Дослідженням було охоплено 92 учня 10-х і 11-х класів різних шкіл Києва. З них у подальшому обстеженні брали участь лише ті респонденти, яких вибрали із запропонованих або сформулювали тільки змістовно однакові судження — антропо-, природо- та екоцентричні. У результаті аналізу анкет було виявлено, що 19 учням притаманний антропоцентричний тип світоглядних уявлень, 26 — природоцентричний і 11 учнів (за висловленими ними твердженнями) було зараховано до таких, що мають екоцентричний тип світоглядних уявлень. Саме в цих трьох групах учнів вивчалася структура ціннісних орієнтацій за методикою М. Рокича. Респондент отримував два списки цінностей (термінальні та інструментальні), які потрібно було перенумерувати за порядком їх значущості для нього. Розглядалась частота появи цінностей у першій третині ряду (тобто на перших шести місцях ряду). Частота появи цінності розраховувалась у відсотках, до уваги бралися тільки ті цінності, частота

появи яких була не меншою від 75 %. Результати дослідження наведено нижче.

Наведені дані свідчать, що не всі зазначені цінності диференціюють групи досліджуваних. Такі цінності, як любов, здоров'я, наявність вірних друзів, важливі для кожної групи. Зауважимо, що за даними, одержаними нами в попередньому дослідженні [3], такі цінності, як здоров'я, любов, щасливе сімейне життя, наявність вірних друзів, взагалі нині домінують у свідомості молоді. Однак при цьому виявилися відмінності у складі цінностей груп з різними екологічними уявленнями.

Для групи з антропоцентричними уявленнями характерна орієнтація на цінності матеріально забезпеченого життя та розваг, що є певним індикатором споживацької спрямованості. Зазначені термінальні цінності підкріплюються такими інструментальними, як вихованість, охайність, освіченість, відповідальність. Отже, ці важливі людські якості розглядаються респондентами лише як засоби досягнення мети забезпеченого, безтурботного життя. Така життєва позиція, безумовно, може бути основою для формування переконань у тому, що природа існує для задоволення тих чи інших прагматичних потреб людини, для отримання нею "корисного" продукту. Загалом можна стверджувати, що у розглянутій групі існує певна ціннісна база для трансформації антропоцентричних світоглядних уявлень у відповідні переконання.

Для групи з екоцентричними уявленнями характерна орієнтація на цінності життєвої мудрості та свободи. Це свідчить про переважаючу спрямованість на власний внутрішній світ, певне прагнення бути розумною, гармонійною, автономною особистістю. Термінальні цінності підкріплюються такими інструментальними, як раціоналізм, сміливість в обстоюванні поглядів. Загалом на такій ціннісній основі можуть фор-

1. Учні з антропоцентричними світоглядними уявленнями

<i>Термінальні цінності</i>	<i>Інструментальні цінності</i>
100 % — здоров'я;	100 % — незалежність;
100 % — любов;	75 % — охайність;
75 % — матеріально забезпечене життя;	75 % — вихованість;
75 % — наявність вірних друзів;	75 % — освіченість;
75 % — щасливе сімейне життя;	75 % — відповідальність.
75 % — розваги.	

2. Учні з природоцентричними світоглядними уявленнями

<i>Термінальні цінності</i>	<i>Інструментальні цінності</i>
100 % — любов;	75 % — життєрадісність;
88 % — наявність вірних друзів;	75 % — відповідальність;
75 % — здоров'я.	75 % — чесність.

3. Учні з екоцентричними світоглядними уявленнями

Термінальні цінності

75 % — життєва мудрість;
75 % — любов;
75 % — свобода;
75 % — наявність вірних друзів.

Інструментальні цінності

75 % — незалежність;
75 % — раціоналізм;
75 % — сміливість в обстоюванні поглядів.

муватися переконання в тому, що розум людини не дає їй привілеїв щодо довкілля, що людина і природа є елементами єдиної системи, повинні розвиватися в єдності. Таким чином, і у цієї групи існує певне психологічне підґрунтя для трансформації екоцентричних світоглядних уявлень у відповідні переконання.

У групі з природоцентричними уявленнями не виявилось характерних лише для неї ціннісних орієнтацій, які б вирізняли цю групу серед інших. Це певною мірою свідчить про те, що природоцентричні світоглядні уявлення не мають у свідомості підлітків ціннісної основи для трансформації в екологічні переконання. Вони є тільки знанням, яке за психологічною природою не може

виконувати установчу й регулятивну функції в організації поведінки у довкіллі.

Література

1. Бондаренко Л. В. Я — МИР (механизмы и этапы формирования мировоззрения личности). — К., 1991.
2. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. — Ростов н/Д, 1996.
3. Килимник О. С. Цінності, життєві орієнтації та екологічна свідомість підлітків // Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть. — К., 1999. — С. 228–231.